

ՀԱՐԿԵՐԻ ՄԱՏՑԱՆ (ՔԻՏԱԲ ԱԼ - ԽԱՐԱԶ)

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Օմար իբն ալ-Խաթթաժ - Մուհամմադ մարգարենին Հաջորդած չորս ուղղափառ խալիֆաներից (Աբու Բաքր (632-634), Օմար (634-644), Օսման (644-656) և Ալի (656-661)) երկրորդը: Նրա օրոք տեղի ունեցան Արաբական խալիֆայության ասնականաբար իսլամացումը՝ Սիրիան, Միջագետքը, Եգիպտոսը, Իրանի սիմասը:

² Սանաա - Հնագույն ժամանակներից Եմենի գլխավոր բաղադր: Ներկայիս միավորված Եմենի Հանրապետության մայրաքաղաքը: (Smith, Sana, EOI, CD-ROM, (IX: 1a))

³ Մադինա - Մադինան, կամ Ցասրիբը գտնվում է Արաբիայի Հիջազ երկրամասում Մեքքայից մոտավորապես 500 կմ դեպի Հյուսիս: Գտնվում է այն առևտրական ճանապարհի վրա, որը Եմենից դնում է մինչև Ասորիք: (Hitti, History of the Arabs).

⁴ Մուհամմադ - Ահմադ իբն Արդալլահ Մուհամմադը (570-632) Հալիմ ցեղի Կուրայշ տոհմի ներկայացուցիչ, իսլամի և մահմեդական համայնքի հիմնադիրը: Մահմեդականների սլավոնացմամբ Ալլահի մարդարև և առաքյալ, որի միջոցով մարդկանց է փոխանցվել Ղուրանի՝ մահմեդականների սուրբ Գրքի տեքստը: (Ислам, энциклопедия, стр. 178-180):

⁵ Սուդուր - Սուդուր կամ «Իկիմ ալ-Սուդուր» էր կոչվում արաբական սահմանային ամրությունների զոտին, որն անմիջականորեն սահմանակցում էր Բյուզանդական կայսրության Հետ: Սա հատուկ վարչական միավոր էր, որը երեք Հարյուրամյա (7-10-րդ դդ.) արաբարյուզանդական պաշարի ընթացքում գտնվում էր խալիֆայության կալմում: Այն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք և Ջորդոնի Հայք (Մոզիք) նահանգների որոշ արևմտյան զավատներ, Փոքր Հայքի Հարավային կեսը, ինչպես նաև նախկին բյուզանդական նահանգներ Եփրատացիքն ու Կիլիկիան ամբողջովին: Սուդուրի նվաճումն ու որպես վարչական միավորում ձևավորման դործընթացը սկսվեց Օմար (634-644) և Օսման (644-656) խալիֆաների օրոք, չարունակվեց Մուափա Ալ-ի ժամանակ (661-680) և իր ավարտին հասավ Արդ ալ-Մալիքի (685-705) օրոք: Վերջինիս օրոք վերջնականապես ձևավորվեցին Սուդուրի երկու զոտիները՝ Ջադիրայի (Վերին Միջագետք) սահմանային ամրությունների զոտին (ալ-Սուդուր ալ-Ջադարիյա) և Ասորիքի սահմանային ամրությունների զոտին (ալ-Սուդուր ալ-Շամիյա): Առաջինի մեջ էին մտնում Հետևյալ ամրացված քաղաքները՝ Մալաթիա (վարչական կենտրոն), Հադոս, Մարաշ, Ջուպտոս և այլն, իսկ երկրորդի մեջ՝ Տարսուս (վարչական կենտրոն), Ադանա, Մամեստիան, Անադարան և այլն: Վերջապես այս երկու զոտիներին տվելուցվում էր նաև Թևոդոսիոպոլ, կամ Կարնո քաղաքը (Կայիկայա) Հայաստանում և Սամոսատը՝ Դիար Բաքրում: (Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Արաբ. սահմ. ամր. զոտին):

⁶ Խոսրովի Հոգերը - Նկատի ունի Խոսրով Ա Անուշիրվանի (531-579) պետության տարածքները:

⁷ Իշիան Հավատացելոց - Արարերեն՝ «ամիր ալ-մումինին», որ նշանակում է Հավատադալների իշխան, կամ Հրամանատար: Այս անունը տրվում էր խալիֆային: Առաջին անգամ այն կրել է Օմար իբն ալ-Ռաթթարը, որին Հետևել են Օմայան ու Աբուսայան խալիֆաները: Այս տիտղոսը իրենց են վերադրել նաև մի ամբողջ շարք այլ մահմեդական տիրակալներ (Կարմտթներ, Ֆաթիմյաններ, Ալմոհադներ և ուրիշներ): (Shorter Enc. of Islam p. 42):

⁸ Տասանորդ - կամ ուշ կոչվում է այն Հարկը որ վճարվում է Հոգադործությունից ստացված սպարանքներից: Վճարում են մահմեդականները, այն Հոգերից, որոնք

խալիֆայի կողմից նվիրարեցված լինելու պատճառով ազատված են խարաջից (Հոդաշարկ) (ИСЛАМ, ЭНЦ. СЛОВАРЬ, СТР. 247-248):

Ծիրը (Հեթանոս) — նշանակում է Հեթանոս, րադմաստվածյան: Բուն իմաստը՝ Ալլահի կողքին ընդունել մի այլ աստծո գոյությունը, կամ պաշտել առարկաների ու մարդկանց, մի րան որ համարվում էր չեղում միաստվածությունից (մոնոթեիզմից) և համարվում էր մեծագույն մեղք: Բայց այս բառը տրվում էր նաև բոլոր ոչ մահմեդականներին, որոնք (ինչպես Հրեաներն ու քրիստոնյաները) կարող էին և մոնոթեիստներ լինել: Ավելին, այս անունը իսլամի մի ուղղություն հետևորդը տալիս էր մի այլ՝ Հակառակորդ ուղղության հետևորդին (ինչպես սուննիները շիաներին և այլն): (ИСЛАМ, ЭНЦ. СЛОВАРЬ, СТР. 300):

¹¹ Ահլ ղիմմա — Հովանավորյալներ: Այսպես են կոչվում այն ոչ մահմեդականները, որոնք ընդունել են մահմեդականների տիրապետությունը, վճարում են ջիզիս (ղլխաշարկ) և զրանով Հանդերձ ստացել են մահմեդականների Հովանավորությունը (ղիմմա), որը կայանում է արտաքին թշնամիներից պաշտպանության, ինչպես նաև անձի և ղուլքի անձեռնմխելիության մեջ: (ИСЛАМ, ЭНЦ. СЛОВАРЬ, СТР. 27):

¹² Սավաղ — Սավաղ, Սաուաղ (սեահոդ), այսպես մահմեդական վաղ շրջանում կոչվում էր Իրաքը, կամ նրա Հարավային մասը, ավելի ճիշտ Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև ոռոգված ու մշակված Հողերը (մանավանդ Հարավում): Այս բառը օգտագործվում էր նաև պարբերաբար մշակված ու ոռոգված ցանկացած Հողատարածքի վերաբերյալ, ինչպես օրինակ Սավաղ ալ-Բասրա, Սավաղ ալ-Բուխարա և այլն:

Արարները առաջին Հերթին այսպես կոչեցին Իրաքի Հարավը, ի նշան այն հակադրության, որ կար Արաբիայի «սպիտակ» անապատի ու Իրաքի կանաչապատ ու սև Հողերի միջև: (H. H. Schaeder, Sawad, EOI, CD-ROM, (IX: 87a)):

¹³ Մուլք — Սեփականություն, ինչպես նաև Հողատիրության տեսակ, որն առաջանում է ժառանգման, ղեման, նվիրատվության, ինչպես նաև յուրացման (ոչ բերրի Հողերի յուրացում և այլն) և ռադմական ավարի խման ճանապարհով: (ИСЛАМ, ЭНЦ. СЛОВАРЬ, СТР. 169):

¹⁴ Զիմմի — Զիմմիները նրանք են, որոնք օգտվում են Զիմմայից, իսկ Զիմման, մի տեսակ անվերջ նորոգվող, պայմանադիր է, որի միջոցով մահմեդական Համայնքը ապահովում է Հյուրընկալություն և պաշտպանվածություն (անվտանգություն) այլ կրոնների Հետևորդների Համար, որոնք ընդունել են իսլամի ղերիչխանությունը: (C. Cahen, Dhimma, EOI, CD-ROM, (II: 227a)):

¹⁵ Արու Հանիֆա — Արու Հանիֆան (699-767) մահմեդական կրոնի և իրավադիտության մասնաճյուղ է: Նրա անունով է կոչվում Մահմեդական կրոնա-իրավադիտական չորս զվարթներից (մադհարներ) մեկը՝ Հանաֆիների (Հանիֆիական) մադհարը: (ИСЛАМ, ЭНЦ. СЛОВАРЬ, СТР. 11, տե՛ս նաև սույն զրքի ներածության մեջ):

¹⁶ Զարատ — Ոչ մեծ Հարկ, որը դանձվում է Հօդուտ ումմայի (մահմեդական Համայնք): Սկզբում այս «ղաքատը» տրվել է իրեն բարեգործություն, ոչ պարապիր, կամավոր նվիրատվություն, որ տրվում էր յուրատեսակ փոխօգնության «ֆոնդին»: Հետագայում այն դարձավ պարտադիր, սակայն ղաքատի չափը ժամանակի ընթացքում փոփոխվում էր: (ИСЛАМ, ЭНЦ. СЛОВАРЬ, СТР. 74):

¹⁷ Սադակա — ռոդրմություն, որը տալիս են ունևորները չունևոր մարդկանց Համար: Համարվում է որ այն մաքրող ու սրբալործող նշանակության չունի մահմեդականի Համար: Հաղիսներում և իրավադիտական դրականության մեջ սադակա է կոչվում ղաքատը (Տե՛ս Ժանոթարը. 15): Սադակա է կոչվում նաև ղաքատի այն տեսակը, որը տրվում է անասուններից, նրանց մի մասը (ըստ ընդհանուր ղլխաբանակի) Հանձնելով որսյան օգնություն: Սակայն Համախ սադական և ղաքատը չփոխվում են: (ИСЛАМ, ЭНЦ. СЛОВАРЬ, СТР. 202, T. H. Weir [A. Zy'ow], Sadaka, EOI, CD-ROM, (VIII: 708b))

¹⁷ Սարիներ – Արարերեն այ-ոարիուն, կամ այ-սարիյա: Կրոնական համայնք, որը «Ս.Ղ այ-Քիսարի» կամ «Ա.Ղ այ-Ջիմնայի» մաս կաղմկելով, միջանկյալ դիրք է զբաղում հավատացյալների ու հեթանոսների միջև, հետևաբար վայելում է ուսման համայնքի հովանավորությունը:

Այս անունը տրվել է անմիջապես երեք տարրեր կրոնական համայնքների: Այս համայնքի մասին հիշատակություն կա նաև Ղուրանում, սակայն մինչև այժմ հստակ չէ թե հատկապես ո՞ր համայնքը կամ աղանդն էր նկատի առնվում: Մուհամմադի ժամանակներում սա հավանաբար Արաբիայում բնակվող մի համայնքի անվանում էր, որ հետևում էր մանիքեականության նման մի ուսմունքի: Մյուս համայնքը, որին արվում է «Սարիներ» անվանումը Հարավային Իրաքում (Բաթմա¹⁸) բնակվող հրեա-քրիստոնեական մի հին աղանդ էր: Եվ վերջապես հայտնի են Ոսոռոսնի սարիները, վերին Սիֆաղեսություն, որոնք հետագայում (8-11-րդ դդ.) Ղուրանի այդ հիշատակու-թյունն իրենց վերագրեցին: Նրանք հաստատվեցին նաև Բաղդադում և Իրաքի տարրեր մասերում: Սրանք հետևորդներն էին հին սեմական բաղմաստվածյան մի կրոնի, ունեին մեծապես Հելլենացած վերնախավ: Սրանք սկսեցին անվանվել Սարիներ, ըստ երևույթին ս. Գրքի ժողովրդի չարքում դասվելու և հայաժանքներից ազատվելու համար: (F. C. de Blois, Sahi, EOI, CD-ROM, (VIII: 672a), Ислам, энциклопедия, стр. 74):

¹⁸ Սամուրացիներ – Սամարացիները Իսրայելի ժողովուրդի մաս են կազմում, բայց հրեական կրոնի հետևորդներ չեն: Իսլամի չրջանում սամարացիները, հրեաների ու քրիստոնյաների պես, համարվել են «Գրքի ժողովուրդ»: Սամարացիները ուղատարածում էին երրայնները, որպես կրոնական արարողությունների լեզու, արա-բական նվաճման ժամանակ նրանք արամեախոս էին և շատ չուտով սկսեցին խոսել արաբերեն: Արար մատենագիրները հաճախ հիշում են սամարացիներին, որպես հմուտ բժիշկներ: Սամարացիները միշտ համարվել են շատ փակ, խստակյաց ու մարտակենցաղ համայնք: (S. Noja Nosceda, al-Samira, EOI, CD-ROM, (VIII: 1044a)):

¹⁹ Հիրա – Սասանյան Իրանի ազդեցության տակ գտնվող արաբական իշխանու-թյուն, կամ թագավորություն, երիտադի արևելք ընկած տարածքներում: Այն ձևա-փոփոխվել է 3-4-րդ դարերում: Պետությունը հիմնել է արաբական Լախմ տոհմը: Հիրան առավել կայունություն ձևեց լեռնեց 5-րդ դարում, երբ Սասանյանների հետ միասին պայքարում էր ընդդեմ Բյուզանդիայի: Հիրայի բնակչությունը հիմնականում քրիստոնյաներ էին, իսկ սփրակայնները սկզբում հեթանոս, իսկ վերջին չրջանում՝ քրիս-տոնեացան: Հիրան ղոյատեևեց մինչև 7-րդ դարի սկիզբը: Հիրայի տիրակալները հովա-նավորեցին նախուսհաճեղական (Յահյիյայի) չրջանի արար նշանավոր բանաս-տեղծներին: (Iltiti, History of the Arabs, p. 81-84):

²⁰ Նուջրան – Նաջրանը Արաբիա թերակղզու հարավային կեսում ամենակարևոր քրիստոնեական կենտրոնն էր 6-րդ դարում: Ընդ որում, գերակշռում էր միարևույնու-թյունը: Կարելի է ասել, որ Նաջրանը վերածվել էր բոլոր քրիստոնյա արաբների սրբա-դան քաղաքի: Նաջրանի քրիստոնյաների ինքնուրույնությունը վտանգվեց իսլամի հանդես գալով: Սկզբում մահմեդականները հանդուրժում էին նրանց, ապա Մուհամ-մադ մարդայնն թույլ տվեց նրանց հետևել իրենց կրոնին, դրա փոխարեն պահանջելով հասույ կհար լիճույն, իսկ Օմար խալիֆայի (634-644) օրոք պահանջվեց, որ նրանք թողնեն իրենց քաղաքն ու ղաղթեն: Սրանց մեծ մասը հաստատվեց Իրաքի Նաջրա-նիյա քաղաքում, Քուֆայից ոչ հեռու: Սակայն, ըստ երևույթին, դրանից հետո էլ Նաջ-րանում զեռ մնում էր բավական թվով քրիստոնյա ընակչություն, այնքան, որ 9-10-րդ դարերում կային եպիսկոպոսներ: (Irfan Shahid, Nadjran, EOI, CD-ROM, (VII: 871b)):

²¹ Դիրհեմ – արաբական ուրծաթն դրամ:

²² Ալի իբն Աբու Թալիբ – Ալի իբն Աբու Թալիբը (մահ. 661 թ. Հունվարի 21-ին) չոր-բորդն ու վերջինն է ուղղահավաստ խալիֆաներից: Նա Մուհամմադ մարդարի

դարմինն ու փեսան էր. որի անվան հետ է կապվում իսլամի չիայական ուղղության ծագումը: (Ислам, энци. словарь, стр. 18):

²⁵ Առաքյալի — Մուհամմադը Ղուրանում երբեմն անվանվում է «ռասուլ» (առաքյալ), երբեմն «նարի» (մարդարև): Տվյալ դեպքում խոսքը Մուհամմադի ասույթներից. կամ այսպես կոչված «նադիսներից» մեկի մասին է: «Նադիսները» Մուհամմադի խոսքերի կամ զործերի մասին վկայություններ են, որոնք մահմեդական համայնքի համար Ղուրանից հետո իրավունքի երկրորդ աղբյուրն են հանդիսանում (Ислам, энци. словарь, стр. 262):

²⁴ Իյադ իրն Ղանմ — Իյադ իրն Ղանմ իրն Զուրայր իրն Արու Ծաղղաղ իրն Ռարիա իրն Հիյալ ալ-Կուրադի ալ-Ֆիհրին մահացել է հիջրի 20 թվականին: Արու Բաբրի թիկնապահն էր և Օմար խալիֆայի զորավարը: Մասնակցել է Յարմուքի վճռական ճակատամարտին (20 օգոստոս, 636) և կատարել է զրավումներ Հյուսիսային Ասորիքում: Գլխավոր դերակատարն է եղել Միջագետքի նվաճման մեջ: Նա է զրավել Ամիդն ու Ռակկան: (Տե՛ս Նալրանդյան, Արարական աղբյուրներ, էջ 122):

²⁵ Ահլ ալ-բիտար — Գրքի ժողովուրդը (ահլ ալ-բիտար) հիյատակվում է Ղուրանում որպես մարդիկ, որոնք միջանկյալ դիրք են զրավում մահմեդական հավատացյալների ու Հեթանոսների միջև: Այս կատեգորիայի մեջ են մտնում առաջին հերթին հրեաներն ու քրիստոնյաները, ինչպես նաև սարիները, սրանց ավելացվում են նաև զրադաշտականները: (Ислам, энци. словарь, стр. 28):

²⁶ Զարիր — այն հավասար է չորջ 2500 քառ. մետրի: (Тер-Гевондян, Армения, стр. 199):

²⁷ Կաֆ — կամ կաֆիդ: Մեծ չափի կաֆիդը (ցորենի կլոման չափ է) Իրաքում կշռում էր 48, 75 կգ, իսկ փոքրը՝ մոտավորապես 24, 108 կգ: (Хинц, Меры и веса, стр. 50-52):

²⁸ Գինար — արարական ոսկեղբամ:

²⁹ Մոդ — կամ մուդդ՝ ցորենի ծավալը հաշվելու միավոր է. որը սովորաբար հավասար էր 1, 053 լիտրի, թեև տարբեր երկրներում այն փոփոխվում էր: (Хинц, Меры и веса, стр. 56):

³⁰ Աղան — կոչ որով հավատացյալներին հրավիրում են աղոթքի:

³¹ Ռումի երկիր — Բյուզանդական կայսրություն:

³² Նալիդ իրն ալ-Վալիդ — Մուհամմադ մարդարենի մամանակակիցն էր, հռչակավոր զորավար: Նա բաղամթիվ Հադիթանակներ է տարել Արաբիայի ներսում, ինչպես նաև ընդդեմ Բյուզանդիայի և Իրանի թե՛ Մուհամմադի, թե՛ Արու Բաբրի և թե՛ Օմարի օրոք: Մահացել է 641/642 թվականին: (Shorter Enc. of Islam p. 236):

³³ Արու Բաբր — Արու Բաբր ալ-Սիդդիկ (572 — 634 օդ. 23) առաջինն է չորս ուղղահավատ խալիֆաներից: Առաջիններից էր, որ ընդունեց իսլամը և մշտապես աջակցում էր մահմեդական համայնքին: Նա ուղեկցում էր Մուհամմադին թե՛ Մեքքայում և թե՛ Մադինայում: Արու Բաբրը իր զստերը՝ Ախյային կնության տվեց Մուհամմադին: Երբ Մուհամմադը Հիվանդացավ Արու Բաբրին նշանակեց աղոթքի ղեկավար: Մուհամմադի մահից հետո համայնքը Արու Բաբրին ընտրեց խալիֆա, որը իշխեց երկու տարի (632-634) (Ислам, энци. словарь, стр. 8):

³⁴ Օման — Օսման իրն Աֆֆան (575 — 656) երրորդն է ուղղահավատ խալիֆաներից: Նա հարուստ վաճառական էր Օմայան տոհմից: Մուհամմադի առաջին հետևորդներից էր: Օմար խալիֆայի մահից հետո ստեղծված խորհուրդը խալիֆա ընտրեց Օսմանին, որը իշխեց 644-656 թվականներին: Նրա օրոք ավարտին հասցվեց Իրանի նվաճումը: Հենց Օսմանի նախաձեռնությամբ էր, որ կաղմվեց Ղուրանի համահավաք տեքստը: 656-ին Օսմանի դեմ զավաղրություն կաղմակերպվեց ու խալիֆան սպանվեց:

³⁵ Ալի — Տե՛ս , Արու Յուսուֆ, ձևթղը. 22: